

Mirha ŠABANOVIĆ

JU Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo

SAVREMENA POSLIJERATNA BOSANSKOHERCEGOVAČKA JAVNA SKULPTURA

Apstrakt: Rad se bavi analizom i prikazom stanja u kojem se nalaze javne skulpture i fontane u Kantonu Sarajevo, s ciljem stvaranja preglednosti današnjeg stanja u odnosu na period prije rata 1992–1995, omjera i zastupljenosti domaćih i stranih autora, ukazujući na značaj i potrebu očuvanja, valorizacije i adekvatne popularizacije zanimljivih i vrijednih umjetničkih dijela, kao i onih koja su stihijski i neselektivno postala dio javnih površina. U radu su izneseni podaci o velikom broju skulptura i autora do sada malo ili nikako poznatih javnosti, prikupljeni i sukcesivno obrađivani, što smatram posebno važnim doprinosom kao osnovom za buduća proučavanja skulpture u Bosni i Hercegovini, imajući u vidu da je u odnosu na slikarstvo i primijenjenu umjetnost ona u potpunosti neistražena i nepravedno marginalizirana te da ova tema u BiH do danas nije obrađena na dostojan način, kako je to učinjeno u susjednim državama.

Ključne riječi: skulptura, fontane, umjetnost, baština, naslijeđe, valorizacija, Sarajevo

Abstract: The paper analyses and presents the status of public sculptures and fountains in Sarajevo Canton, with the aim of creating an overview of the situation today in relation to the pre-war period (1992–1995), the ratio and representation of domestic and foreign authors, pointing out the importance and the need to preserve, valorise and adequately popularise interesting and valuable works of art, as well as those that have spontaneously and indiscriminately become part of public spaces. The paper presents data on a large number of sculptures and authors, until now little or not known at all to the public, collected

and successively processed, which I consider a particularly important contribution as a basis for future studies of sculptures in BiH, bearing in mind that, compared to the art of painting and applied art, it is completely unexplored and unjustly marginalised, and that to date in BiH this topic has not been addressed in a dignified manner as it has been done in neighbouring countries.

Keywords: sculpture, fountains, art, legacy, heritage, valorisation, Sarajevo

U odnosu na bosanskohercegovačko slikarstvo, skulptura je od samog početka bilježila drugačiju sudbinu. Do polovine XIX stoljeća nije, takoreći, ni postojala, ne računajući njenu pojavu u vidu crkvene ornamentike i narodne plastike, folklora, arhitektonske plastike, ali ne i skulpture u užem smislu. Uzrok njenog kasnog javljanja je u činjenici da je muslimanska, pravoslavna i jevrejska zajednica, za razliku od katoličke, bila netrpeljiva prema njoj. Zato se skulptura i pojavljuje uporedo s porastom utjecaja svjetovne, građanske vlasti na umjetnost.¹ I dok početkom XX stoljeća slikarstvo već ima svoju historiju i tradiciju, svoje uspone i padove, historija bosanskohercegovačke skulpture tek otpočinje – u podneblju akademizma, odnosno neoklasicizma, romantizma, realizma, verizma i simbolizma, kao i prvih znakova novog, u smislu impresionističkog, rodenovskog ili secesionističkog shvatanja.² Tek će pedesetih i šezdesetih godina grupe mladih skulptora osjetiti da svoj stvaralački nagon ne žele usmjeravati isključivo na vladajuću socrealističku situaciju, drugim riječima, biti politički angažirani. Sve je to našu umjetnost vraćalo na udaljena, konzervativna područja, koja nisu odgovarala senzibilitetu vremena – niti su nastavljala niti su podsticala razvojna traženja u domenu novog jezika likovnosti. Međutim, kako novoformiranom vladajućem društvenom poretku ne samo da nije bila potrebna nova umjetnost, umjetnost bazirana na estetskim načelima i okrenuta vlastitim problemima, već je ona bila i opasna, pošto je mogla u svakom trenutku ugroziti vješto kontrolirani status zvanične ideologije, spomenička skulptura, ukratko plastika, podržavala je samo onaj

1 Mirko Šeper, "Skulptura", u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, knjiga IV, Zagreb, 1960, 219-220.

2 Smail Tihčić, "Bosna i Hercegovina – slikarstvo i skulptura poslije 1879", u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, knjiga I, Zagreb, 1960, 459-460.

uski koridor koji je pružao šansu varijetetima na relaciji akademizam – realizam.³ U tom ograničenom duhovnom i praktičnom krugu obrisi slobode su povremeno izgledali nepremostivi. Iako nikada nije bilo uniformnosti, nije bilo ni identičnih stavova, naprotiv, svaki umjetnik je svojom, različitom, manje ili više radikalnom i individualnom koncepcijom doprinosa objektivizaciji skulptorskih problema. Sedamdesete i osamdesete godine će u tom smislu biti i više nego plodne, nudeći tako širokoj i raznolikoj potrošačkoj klijenteli, naručiocima i publici čitav spektar različitih, drugačijih, originalnih djela, za koja se može reći da su konačno uspjela premostiti duboki jaz, nadoknaditi propušteno i uskraćeno, drugim riječima, uhvatiti korak sa savremenom svjetskom skulpturalnom scenom.⁴ Premda agresija na Bosnu i Hercegovinu nije spriječila, oslabila niti umanjila intenzitet stvaralačke energije, savremena bosanskohercegovačka javna skulptura posljednjih dvanaest godina ozbiljno se počela suočavati s problemima egzistencije, ali i teške ekonomske krize, prvenstveno bosanskohercegovačkih umjetnika, usljed čega im se sužavaju mogućnosti djelovanja. Na ovoj nimalo zavidnoj situaciji možemo zahvaliti ionako oskudnom skulptorskom naslijeđu, dijelom i spomenutoj agresiji te nedovoljno valoriziranom, naglom i nekontroliranom “upadu” stranih umjetnika na domaću scenu. Objektivno posmatrano, ovi upadi, bolje reći ustupci, dešavali su se i ranije, ali budući da se Bosna i Hercegovina nalazila u sastavu bivše Socijalističke federativne republike Jugoslavije, oni su se čini opravdanim te ni u kojem slučaju upitnim. Veliki broj javnih skulptura uništen je u toku agresije, mnogima je zatrt svaki trag, a veoma mali dio je, radi vlastite sigurnosti, uklonjen sa svojih postamenata. Skulpture Frane Kršinića – “Pučka pjevačica” (gradski park na Ilidži, istočno od hotela “Austria”), “Majčina igra” (Pionirska dolina), “Njegovateljica ruža” (prostor Atmejdana) i “Djevojka plete kosu” (gradski park na Ilidži);⁵ “Djevojka sa ribom” (gradski park na Ilidži) – skulptura Mihajla Lazarevića; “Majka i dijete” (Pionirska dolina) – Sreten Stojanović; “Mali partizani

3 Danka Damjanović, “Skulptura”, u: *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1924 –1945*, Katalog Umjetničke galerije BiH, Sarajevo, 1985, 220-221.

4 S. Tihčić, *Bosna i Hercegovina – slikarstvo i skulptura poslije 1879*, 460.

5 Grupa autora, “1000 godina hrvatske skulpture”, *Katalog izložbe Muzejskog galerijskog centra Zagreb*, Zagreb 1991, 93-114; P., Šegedin, “Frano Kršinić”, *Katalog izložbe Umjetničke galerije Dubrovnik*, Dubrovnik, 16. 7. – 15. 8. 1971.

u snijegu” (Pionirska dolina) – najvjerovatnije djelo skulptorice Milojević iz Beograda; “Djevojka u narodnoj nošnji” (naselje Butmir) – najvjerovatnije djelo Franje Ledera; “Djevojka sa lirom”⁶ (skulptura smještena u prostor fontane, općina Hrasnica) – Marijan Kocković; fontana poznata pod nazivom “Jelen, srna i lane” (gradski park na Ilidži) – Petar Krstić; skulptura “Košuta” (na planini Igman), “Spomenik umorstva” (podignut nadvojvodi Franji Ferdinandu i njegovoj supruzi vojvotkinji Sofiji) – Eugen Bory, arhitekt i vajar; te veliki broj bista istaknutih političkih i kulturnih ličnosti predstavljaju tek jedan dio nekadašnjeg kulturno-historijskog naslijeđa Sarajeva.⁷ Od približno šezdeset evidentiranih javnih skulptura, fontana i spomen-obilježja s naglašenim i prepoznatljivim umjetničko-estetskim vrijednostima smještenim na području Kantona Sarajevo, do danas je sačuvan tek jedan dio bogatog kulturno-historijskog naslijeđa. Nestale, devastirane ili ugrožene skulpture, fontane i spomen-obilježja nakon agresije su pohranjene još samo u sjećanju starijih generacija, stručnjaka i malog broja znatiželjnih građana. Skulpture koje su radi njihove sigurnosti uklonjene s prvobitnih lokacija su: “Njegovateljica ruža” (Frano Kršinić, Atmejdani) – skulptura je smještena u prostorije Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo; skulptura “Strijelac” (Iva Despić-Simonović, naselje Velešići) – premještena u prostorije Umjetničke galerije BiH u Sarajevu; “Skijaški trkač” (Zdenjek Nemeček, smještena ispred glavnog ulaza u Muzej XIV Zimskih olimpijskih igara) – premještena u neposrednu blizinu hotela “Igman” (odakle je otuđena);⁸ “Spomenik umorstva” (Eugen Bory, Latinska ćuprija) – jedan dio spomeničke cjeline, skulptura Pieta smještena je u prostorije Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo. Preostalih deset komada i tri ploče s natpisima nalaze se u podrumskim prostorijama Umjetničke galerije BiH i Prirodnjačkom odjeljenju Zemaljskog muzeja BiH.⁹ Po završetku agresije samo je nekoliko njih

6 L. Aleksić, “Marijan Kocković – skulpture, tapiserije”, *Katalog izložbe Umjetničke galerije Dubrovnik*, Dubrovnik, 2. 6. – 2. 7. 1975.

7 Dokumentacija Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, registrator “Pokretno naslijeđe – skulpture”, 1 i 2.

8 S. V., “Slalom sa skijašem – Zašto je skulptura postavljena ispred Muzeja 14. ZOI prebačena na Igman”, *Večernje novine*, br. 8013, 6. juni 1991, 11.

9 S. Mutapčić, “Evidentiranje javnih skulptura i fontana na užem gradskom području”, u: *Katalog obnove kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo 1996–2000*,

uspjelo ostati očuvano, pozicionirano na prvobitnim lokacijama. To su: “Iščekivanje” (Alija Kučukalić, KSC Skenderija), Memorijalni spomenik “Orao” (Otes), “Mali livac” i “Veliki livac” (Milan Burazer, Željezara Ilijaš),¹⁰ “Djevojka sa knjigom” (Anto Kostović, prvobitno smještena ispred zgrade Ekonomskog fakulteta Sarajevo, kasnije Arhitektonski fakultet Sarajevo), “Stablo ljubavi” (Ljupko Antunović, Čengić Vila, Park mladenaca), “Igra” (Ljupko Antunović, Novo Sarajevo, Park penzionera), “Cik zore” (Jovan Nježić, ispred vrtića “Dječiji grad”), “Kupačica” (Vladimir Zagorodnjikov, fontana sa skulpturom, Centralna banka), “Kupačica” (Marijan Kocković, fontana sa skulpturom, Vogošća),¹¹ fontana u gradskom parku u Vogošći, fontana ispred Željezničke stanice, Sarajevo (Marijan Kocković) i dr.¹²

S druge strane, djela koja danas baštinimo su vrlo oskudna, kako po svom broju, estetskim i umjetničkim vrijednostima tako i po spomeničkom značaju, životnosti i društvenoj funkciji. Pojedini, uglavnom frekventni, javni prostori ispunjeni su djelima stranih umjetnika međunarodne reputacije, dok su drugi uglavnom stacionirani na marginalnim i rubnim dijelovima grada. Većina ih je poklonjena u toku ili poslije rata. Sagledavajući trenutnu situaciju, valorizacija skulptura i fontana koje “krase” javne površine grada pokazuje da one teško mogu biti ocijenjene kao reprezentativna ostvarenja savremene likovne scene koliko kao “umjetnički solidna” ostvarenja. “Multikulturalni čovjek” (Francesco Perilli), “Neuništivo ljudsko biće” Fredericka Francka, “Zvezdani put” Helmuta Lutza, “Her healing Earth” Alexandrosa Kokkionsa, “Aux Morts” (spomen-obilježje poginulim francuskim vojnicima u BiH) Xaviera Dambrinea, “Majka i dijete” (poklon Pere Jakšića UNICEF-u BiH), “La Bestia” (djelo italijanskog umjetnika iranskog porijekla Bizhana Bassiria) – samo su neke od njih. Ovome, naravno, treba pridodati i radove domaćih autora, koji su u odnosu na strana daleko manji, kao što je replika stečka iz Zgošće, djelo kipara Samira Sućeske, Romana

Sarajevo, Ministarstvo kulture i sporta KS, 2001, 32.

10 Grupa autora, “Separat zaštite za Regulacioni plan užeg područja Stari Ilijaš”, u: *RP Stari Ilijaš*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo, 2001, 21-23.

11 Vesna Mažuran-Subotić, *Marijan Kocković 1923.-1991.*, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Gliptoteka, 2013, 84.

12 DKZZKHPNS, registrator “Pokretno naslijeđe – skulpture” br. 1 i br. 2; T. Šuljak, “Marijan Kocković”, *Katalog izložbe Dom JNA Beograd*, Beograd, 1973.

Sulejmanpašića i Darka Šobota iz 2011. godine,¹³ spomenik “Eglen park Postament za podsjećanje – Ja mislim, ja vidim, ja čujem, ja govorim”, rad Nermine Omerbegović i Aide Pašić, postavljen u prostor Malog parka 2007. godine,¹⁴ skulptura papi Ivanu Pavlu II, skulptora Hrvoja Urumovića i arhitekta Zvonimira Krznarića iz 2014. godine,¹⁵ skulptura “Nermine, dođi” Mensuda Keče, privremeno postavljena u prostor Velikog parka u Sarajevu 2015. godine,¹⁶ kao i nešto veći broj spomen-bisti koje kao dio spomeničke baštine neće biti analizirane jer zahtijevaju posebnu obradu i naslov.¹⁷ Unatoč činjenici da su naišle na podijeljeno mišljenje kritičara, neke od navedenih bismo zaista mogli klasificirati i valorizirati kao zanimljiva, nerijetko i dopadljiva ostvarenja, čiji koncept potvrđuje potrebu koliko umjetnika toliko i društva za ozbiljnijim propitivanjem vlastitog identiteta i kulture sjećanja.

Skulpturu muškog akta pod nazivom “Multikulturalni čovjek” Sarajevu je poklonio italijanski umjetnik Francesco Perillo. Na postamentu od bijelog kamena, oblika koji evocira četiri krila repa granate – projektila, stoji muška figura propeta na prste koja podignutih ruku drži loptu što simbolizira Zemlju. Na krajevima meridijana i paralela, na osam krajeva, stoji po jedna ptica raširenih krila. Čovjek je glavu zabacio prema nazad, lice mu je okrenuto ka nebu, predstavljajući multikulturalnost Sarajeva. Postament od bjeličastog kamena asocira na presječeni rep granate. S čeone strane spomenika na postamentu je dvojezični

13 Ja. Duraković, “Spomenik ispred zgrade zajedničkih institucija”, *Oslobođenje*, 27. 8. 2011, 20.

14 E. Šahmanović, “Novi spomenik – Ja mislim, ja vidim, ja čujem, ja govorim”, *Oslobođenje*, 8. 4. 2007, 37.

15 Jadranka Dizdar, “Spomenik papi stigao u BiH”, *Oslobođenje*, 29. 4. 2014, 2.

16 M. Ču., “Ramin krik iz groba”, *Dnevni avaz*, 11. 7. 2015, 10.

17 DKZZKHPNS, registrator “Pokretno naslijeđe – skulpture” br. 3. Sva spomen-obilježja, bronzane i kamene biste, oblikovani su kao realistička portretna skulptura, s odlikama kvalitetne prezentacije portretiranih osobina, podignuti s četvrtastim postamentima od kamenog monolita. Većina ih je izrađena tipski – u pitanju je akademski klasicizam lirskega senzibiliteta, sa snažno izraženim osjećajem socijalne pripadnosti koja uslovljava dignitet svakog prikazanog pojedinca. Najviše ih je narodnih heroja, poeta, umjetnika, slikara i drugih velikana ovih prostora. Skulpture su uglavnom rađene od bakra, mesinga i bronzne, zbog čega su, nažalost, postale veliki plijen kradljivaca, koji ih za cijenu sličnu sirovinama prodaju u staro “željezo”. Unatoč tome da je veliki broj bista izrađen u manjeviše sličnom maniru lirske intoniranih elemenata s jednom novijom stilizacijom, u kojoj još traju i ostaju sveprisutni odjeci poetskog realizma i intimizma, s tek pokojim dramatičnim izrazom, pogledom, gestom, za nas one predstavljaju važan dokaz i pokazatelj djelovanja i prisutnosti inostranih imena, reprezentativnih umjetnika država bivše SFRJ. (Isto)

naslov ove skulpture: *“Multikulturalni čovjek izgrađivat će svijet”*, Sarajevo, 14. juli 1997. godine.¹⁸ Ni kompozicijski a ni tematski djelo ne nudi jasan odgovor na zadanu temu. Osim što pruža osrednje skulpturalno rješenje, ono se ne uspijeva prilagoditi postojećem okruženju, narušavajući time skladnost ambijentalnih i pejzažnih karakteristika prostora trga, prostora unutar kojeg djeluje agresivno i oštro, negirajući uspostavljenu intimnu atmosferu mjesta u kojem egzistira silom.

Neuništivo ljudsko biće

Javnu skulpturu koja obilježava kulturni prostor na Dobrinji poklonio je umjetnik Frederick Franck iz Nizozemske, prilikom manifestacije udruženja “Žena BiH” pod nazivom “Srcem do mira”, u maju 1994. godine. Skulpturu su donijele žene iz Nizozemske s namjerom da se trajno izloži u neki od javnih prostora područja Sarajeva. Čini je pozitiv i negativ ljudskog lika, napravljena je od željezne ploče, odvojena na dva dijela, s ojačanjima u vidu željeznih šipki koje su postavljene na mjestu zavarenih šavova. Skulptura je premazana crnom mat bojom i, prema ideji autora, “pozitiv” i “negativ” moraju biti simbolički razmaknuti sedam metara jedan od drugog. Ljudska figura prikazana je u stavu iskoraka, na desnoj nozi nedostaje dio potkoljenice, dok na svim dijelovima skulpture nedostaju stopala, što simbolički označava uništenost tijela. Čitavo djelo “Neuništivog čovjeka” dato je shematski i kruto, u simbolici stradanja i nade, što potvrđuju njegovi naglašeni

¹⁸ Grupa autora, “Elaborat kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Trg oslobođenja – Alija Izetbegović”, u: *RP Trg oslobođenja – Alija Izetbegović*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo, 2007, 31-38.

pokreti. Na taj način skulptura postaje svjedok protesta protiv barbar-skog uništavanja tokom minulih ratova, a povod za nastanak skulptu-re ikone bila je Franckova vizija Hirošime, gdje je na betonskom zidu vidio sjenu spaljenog ljudskog lika.¹⁹ To je čovjek u stavu iskoraka, s uništenim dijelovima nogu, koji pruža otpor stradanju i pokazuje svoje dostojanstvo uzdignutom glavom, u nadanju, simbolu borbe i vjere u ljudsko biće. Da bi se ovo djelo što bolje shvatilo i predstavilo, potrebno je reći nešto o njegovoj umjetnosti, o načinu na koji umjetnik vidi i rješava zadanu temu. Budući da se Franckova umjetnost često dovodi u vezu s ikonografijom, transcendentalnim, religijskim, liturgijskim, jer u svojim djelima analizira misteriju postojanja, čovjekove egzistencije, te biva fasciniran i zaokupljen odgonetanjem vječnog pitanja: *zašto smo tu?*, ratnim stradanjima, koja su imala veliku refleksiju na njegov rad, jer je i sam bio žrtva rata – još kao dječak od pet godina bio je u bijegu od nacističke samovolje.²⁰ Njegova djela su impulsivna i originalna, a nje-gove skulpture od metala, često i od stakla, drveta, urađene su u duhu savremenog doba i stila, koristeći se obilato savremenim materijalima i tehnologijom. Stoga ovo djelo predstavlja neuništiv ljudski duh, živeći trijumf ljudskog uma nad svim padovima i okrutnošću naše generacije. U njemu on otkriva šta znači biti čovjek. Iako umjetnik s modernim predznakom, on u svom duhu ostaje duboko renesansan čovjek, s još dubljom i univerzalnijom vizijom. Kao dio spomeničke baštine Saraje-va, skulptura je valorizirana kao značajno likovno djelo, ujedno i deveta u nizu istovjetnih replika koje se nalaze na javnim mjestima u Americi, Engleskoj, Nizozemskoj, Belgiji i Japanu.²¹ Ovo djelo se, pak, za razli-ku od “Multikulturalnog čovjeka”, može smatrati uspješnijim rješenjem, kako u likovnom i estetskom pogledu tako i u samoj poruci koju umjet-nik za sobom ostavlja Sarajevu.

Skulptura poznata pod nazivom “Zvezdani put”, izrađena 2005. go-dine, životno je djelo Helmuta Lutza, umjetnika iz Njemačke, darovano gradu Sarajevu, a postavljeno na lokalitetu Hastahana na Marijin-Dvoru.

19 <https://www.frederickfranck.org/> (pristupljeno 8. 2. 2019); Susan Hodara, “Pacem in Terris-A Retreat dedicated to peace and art”, *The New York Times*, br. 18, 2. 5. 2011, 1-2.

20 Sally Cuneen, “Frederick Franck at 95 - the artist as icon-maker”, *National Catholic reporter*, br. 22, 24. 9. 2004, 4-7.

21 <https://www.loc.gov/item/2019690663/> (pristupljeno 13. 4. 2019); <http://www.pittsburghartplaces.org/accounts/view/626> (pristupljeno 15. 4. 2019)

Središte skulpture “Zvezdani put” (Sternenweg) s velikom spiralom upućuje na spiralnu maglu mliječnog puta, koji se proteže u vidu zvjezdane veze zapad – istok, od Finisterrea na Atlantiku prema Istanbulu, a koja ukazuje i na kružni ples derviša.

Zvezdani put

On je obilježen jednom uzdignutom i jednom spuštrenom rukom u sredini, što upućuje na duhovnu dubinu sufija: *da se ostvari dobro, a zlo da se prebrodi*.²² Spirala obuhvata drvo života, što nam u obliku glave zmaja propovijeda o Adamu i Evi, vodeći u svjetliju budućnost, koja bi trebala dati nadu svim ljudima koji su preživjeli ratnu katastrofu da ipak postoji pravi put, koji treba prepoznati. Prateće knjige s oblikovanim ljudskim tijelima izvještavaju o putu ljudi. Školjka koja leži ispred daje uvid u simboliku hodočasničkog puta za Santiago de Compostela i u simboliku venus školjke.²³ I druge četiri kamene knjige s divovskim ušima i s glavama čovjeka, anđela, orla, lava i bika upućuju na jevrejskog poslanika Ezechiela, gradeći most ka kršćanskim i evangelističkim simbolima. Ogromne trube, s Ikarom u suncokretu i Minotaurom, s ljudskim tijelom i s glavom bika, koji izviruje, spajaju grčku mitologiju, koja je obilježila historiju Evrope. Susreću se Orient i Occident, dok trube odjekuju u slavu takvih susreta. Figure s oštećenom rukom i nogom simboliziraju ranjeno Sarajevo. Skulptura rađena sedam godina svojom

²² www.a4a.info Amela Sakić, “Skulptura Helmuta Lutz” (pristupljeno 17. 6. 2013)

²³ Helmut Lutz, “Ost-Weg Sternenweg donautropfen im augenblick”, u: 25 Jahre utopie und wirklichkeit wegbericht von Helmut Lutz, Kaysersberg: Der Präsident der Parlamentarischen versammlung des Europarates, 1996, 33.

simbolikom predstavlja Sarajevo njegovim multikulturalnim i multireligijskim karakterom. To je djelo velikih razmjera, dužine čak 40 metara, napravljeno od kombiniranog materijala, pretežno od metala i drveta, predstavljajući ujedno i specifičnu pozornicu na kojoj se mogu izvoditi pozorišne predstave i performansi.²⁴ “Zvezdani put” nudi snažnu poruku rada i stvaranja, zavjet ljubavi među ljudima. Sam umjetnički rad izranja iz mitova prošlosti, u igri figura i simbola. Postavljen u prostor igrališta, na travnatoj površini većeg obima, uspostavio je zanimljiv dijalog, ispunjavajući jedinstvenu cjelinu s već postojećim ambijentalnim karakteristikama.

Skulptura poznata pod nazivom “Her healing Earth”, izrađena 1999. godine, prvobitno postavljena na platou ispred ulaza u Vojnu bolnicu, za vrijeme XV Sarajevske zime, a pod pokroviteljstvom Grčke ambasade u BiH, izmještena je u neposrednu blizinu bolnice (dvorišni dio). Autor djela je grčki umjetnik Alexandros Kokkinos.²⁵ Rad predstavlja tijelo Zemlje u obliku izvrnute kupe, u čije je središte zabetonirano tijelo bicikla. Zaustavljeno u datom momentu, ono na simboličan način predstavlja prekinuto i za trenutak okončano vječito kretanje, u ovom slučaju građana Sarajeva i BiH za vrijeme agresije.

Her healing

Earth Aux Mortus

Sušтина je upravo u pokretu, dinamizmu, nesagledivoj snazi i energiji, bez koje tijelo bicikla postaje bezvrijedno i time apsolutno nekorisno. Umjetnik pun fantazije, ekspresivne snage, dubokih emocija,

²⁴ Isto, 1, 12.

²⁵ <https://www.artsuper.net/article/markus-presser-post-vacation-blues> (pristupljeno 8. 9. 2018)
<https://hellenicsupermarketdesign-blog.tumblr.com/designers> (pristupljeno 12. 9. 2018)

kreativnih mogućnosti lako uspijeva uhvatiti tu sponu ljudskog bića s ovim izumom i uputiti na paralelu bicikl – čovjek. Impresionirajući posmatrača svojom snagom i dostojanstvom, koju uvijek iznova izaziva pomisao i sjećanje na ratno ništavilo i bespuće, djelo pokazuje zanimljivo začehće ideje koja može i treba biti interpretirana, iščitavana na različite načine, ne dovodeći ih nužno u vezu i dijalog s ratnom tematikom. Naizgled lako modelirana skulpturalna cjelina, izrađena je od armiranog betona (kupasto tijelo) i metala (bicikl i pločica s ispisanim tekstom).

Spomen-obilježje posvećeno francuskim vojnicima poginulim za Francusku i mir u Bosni i Hercegovini djelo je skulptora Xaviera Dambrinea,²⁶ postavljeno na u tu svrhu uspostavljenom platou, u ulici Džidžikovac, istočnoj strani zelene parkovske površine, ispred Doma policije, 2005. godine. Spomen-obilježje čini visoka granitna ploča unutar koje stoje ispisana imena poginulih vojnika i skulpturalna cjelina pod nazivom “Aux Mortus”. “Aux Mortus”, odnosno “Aux Mundi”, predstavlja simbol, sliku koja označava tačku spoja neba i zemlje, središte u kojem se spajaju i sreću četiri strane svijeta. Istovremeno, “Aux Mundi” objedinjuje četiri kosmičke sile, četiri elementa, koji se pojavljuju u svim religijama, poprimajući različite oblike, premda se ovaj pojam ne mora nužno dovoditi u odnos s religijom, jer on može poprimiti i svjetovni karakter. Mogu ga činiti ljudska tijela, primjeri prirodnih sila (planine, drveće, dim, vatra), produkti manufakturne proizvodnje (kule, konopci, alati). U tom kontekstu, “Aux Mortus” bio bi spomenik mrtvima, u ovom slučaju francuskim vojnicima. Granitno popločanje prati shemu upisanog križa – sjecišta ove četiri strane, na kojima su postavljene figure vojnika. Umjetnikova zamisao je bila da te figure budu načinjene od metala koji je oksidirao.²⁷ Time bi deformirana i izobličena tijela pokazala istinsko unutarnje i vanjsko ništavilo, neprepoznatljive ostatke čovjeka. Doživljene i reprezentirane kao olupine, ljušture, mahnit spoj kosti i mesa, one pobuđuju duboko saosjećanje s ovim gotovo ugljenisanim tijelima. Svako od njih grčevito obgrljava posljednje ostatke oružja – kao simbol svoje misije

26 <https://www.dambrine.com/> (pristupljeno 19. 2. 2019)

27 <https://www.dambrine.com/xdinterview8.htm> (pristupljeno 23. 4. 2020)

i razlog svoje pogibije. I pored jasno uočljivih umjetničko-estetskih vrijednosti, skulpturalna cjelina doima se pomalo isforsiranom.

Prije agresije prostor Pionirske doline bio je ispunjen skulpturama “Majčina igra” Frane Kršinića, “Majka i dijete” Sretena Stojanovića i “Mali partizani u snijegu”, najvjerovatnije djelo skulptorice Milojević iz Beograda. Po završetku agresije konstatirano je da nijedna od navedenih skulptura nije sačuvana, s obzirom na to da je zabilježeno postojanje samo jednog spomen-obilježja podignutog poginulim borcima Sarajeva i skulpture pod nazivom “Dodirni me”, koja je poklon akademskog kipara Pere Jakšića. S druge strane skulpture postavljena je i stilizirana kulpa, također dio poklona djeci i majkama Sarajeva, sa simbolično ispisanom porukom “My strenght is in your love”, Noorna Butler Eversole and Henry Owen Eversole JR. Stilsko rješenje uveliko podsjeća na mnogo uspješniji i zreliji rad bosanskohercegovačkog skulptora Ljupka Antunovića iz 1976. godine, u Novom Sarajevu, pod nazivom “Igra”. Figura žene koja ispruženim rukama drži dijete koje se penje na njena koljena simbolizira majku i dijete, a akademski kipar Pero Jakšić obradio ju je u kamenu bihacitu od jednog monolitnog bloka. Djelo krase osebujna snaga, žestina koja naprosto izbija u tim ne bez razloga odabranim najprisnijim odnosima i trenucima koji nastaju među jedinkama. Odnos ljubavnika i odnos majke i djeteta. Zbijena i sklopčana tijela istovremeno odišu životinjskim nagonom majke koja se postavlja zaštitnički prema svome čedu neprestano se poigravajući s njim. Postament figure napravljen je od betona, u obliku parkovske klupe, a na njemu stoji pločica s natpisom: *Svom gradu, akademski kipar Antunović*. Tokom rata 1992–1995. skulptura je oštećena na površini kamena, gdje se javljaju manja udubljenja na strani figure koja je okrenuta prema rijeci Miljacki, i to na šest mjesta (prouzrokovana udarom metaka i gelera). Analizirajući umjetnikova ostala djela (“Stablo ljubavi” i 14 pojedinačnih skulptura u nekadašnjem parku “Boško Buha” u naselju Grbavica), primjećujemo da su figure isklesane s posebnom mekoćom, nježnom ali vještom obradom, s tek ovlaš izdjeljanim detaljima kose, marame ili šake, potvrđujući znalački osmišljen pristup vrhunskog metodičara i poete.

La Bestia

Djelo italijanskog umjetnika iranskog porijekla Bizhana Bassiria “La Bestia” (Zvijer), postavljeno na visokom postamentu u neposrednoj blizini Historijskog muzeja, Sarajevu je poklonjeno 2004. godine.²⁸ Skulptura je rađena u bronzi, premda u umjetnikovom opusu dominiraju djela načinjena od magmatskih stijena Vezuva, koja se doimaju poput životinjskih stvorenja i sablasnih ostataka ljudskoga tijela. Iako je djelo poklonjeno ovom gradu, ono nije namijenjeno prvenstveno njemu, budući da je prva verzija skulpture publici predstavljena u Pradu 1995. godine, da bi replika ubrzo potom bila postavljena u Sarajevu, kako sam umjetnik pojašnjava, *odgovarajući amblem za ovaj grad*, i to zonu predviđenu za izgradnju Centra Internazionale Ars Aevi.²⁹ “La Bestia” je predočena kao nova verzija nadživotinje, dijelom oblikovana u glatkim, a dijelom u oštrim, energičnim volumenima, na takav način da se magmatska snaga osjetiti duž cijele površine uskovitlanog tijela. Vizionarsko biće s udahnutom dušom životinje jednim dijelom predstavlja reminiscenciju na Giacomettijeve nadrealističke ekstremno izdužene ljudske likove i Boccionijev dinamizam. Ono što ih povezuje u jedinstvenu

28 Mr. Sekulić, “Iranski umjetnik i turska art kritičarka”, *Oslobođenje*, 19. 3. 2006, 22.

29 Sorgente Kökenler, *Bizhan Bassiri*, Istanbul: Instituto Italiano di Cultura Istanbul, 2004, 13-26.

cjelinu jeste to da su oni sve samo ne statični, jer mogućnost simultanog posmatranja ovih protivnih atributa definira i ovo djelo nestabilnošću, tim prije što Bassiri u njemu otkriva naslijeđe orijenta – beskrajnu imaginaciju, koju, opet, kombinira s primordijalnim oblicima etrušćanske umjetnosti. Za Bassirija Sarajevo je imalo dvostruki značaj – poklanjanjem ove skulpture želio je uspostaviti pokidanu vezu s domovinom, koju je napustio u svojim ranim dvadesetim godinama usljed nadolazećih ratova i katastrofa. Djelo predstavlja čistu materijalizaciju energije, silu prirode, prateći koncept drevne mitologije i filozofije.

Djela savremenih bosanskohercegovačkih umjetnika uveliko su postavljena. Njihov broj je, nažalost, neznatan, a još veći je gotovo lišen svake umjetničke vrijednosti, što se ponajviše odnosi na spomen-obilježja podignuta žrtvama rata. “Pandorina kutija” i “Kentaumahija”, djela skulptorice Alme Suljević, ponajbolje svjedoče o marginalnosti i obezvjeđivanju ostvarenja naših umjetnika.

Alma Suljević pripada generaciji umjetnika koji su umjetničku afirmaciju stekli u ratnom periodu. Njen odnos prema umjetnosti u velikoj mjeri odredila činjenica da je najveći dio ratnog perioda provela kao dobrovoljac u Armiji BiH, u odredu koji se bavio deminiranjem. Zbog toga se većina njenih umjetničkih radova bavi problemima mina i minskih polja. Njeni najpoznatiji radovi manifestiraju se prenošenjem deminiranih koridora u galerijski prostor, proglašavanjem minskih polja trećim entitetom u BiH i prodajom zemlje s minskih polja. Prvo djelo, javna skulptura “Pandorina kutija” ustupilo je mjesto “Multikulturalnom čovjeku”, razbijeno u paramparčad (šest ih je prebačeno na plato ispred aerodromske piste i zgrade, jedna je donirana općini Hrasnica, da bi kasnije bila nađena na otpadu, a druga smještena kod zgrade policije na Igmanu, iznad Velikog polja). Pandorina kutija predstavlja sinonim opsade Sarajeva, države, ali možda još i više simbol opsade čovjeka, umjetnika. Skulptura je prvi put postavljena 1997. godine, na parking ispred Umjetničke galerije BiH, povodom otvaranja Sarajevske zime, da bi 1998. godine bila premještena na početak Trga oslobođenja – Alija Izetbegović.³⁰

30 J. M., “Kulturne institucije – Međunarodni centar za mir”, *Oslobođenje*, 23. 11. 1997, 8; A. B., “Za i protiv Multikulturalnog čovjeka”, *Oslobođenje*, 26. 9. 1998, 21.

Pandorina kutija

Kentauromahija

Neobuzdani jezici plamenova različitih oblika, od kojih su neki nazubljeni, drugi tordirani, oštri poput koplja, povijeni kao lukovi, stremeći visoko ka nebu i možda jednim dijelom simbolično antropomorfni, kao i samo Sarajevo, predstavljaju vidljivu manifestaciju unutarnjih vizija Alme Suljević, u kojima se snažno odražava ljubav

prema životu, jedinstven protest umjetnice vulkanske, eruptivne snage. Protest Alme Suljević snažno svjedoči o podnošenoj borbi stvarajući u željezu, kao kovač, na nakovnju, kao varilac, spajajući komade u njene maštovite i vrlo snažne, uz to i pojednostavljene stilizacije. Ona se igra sa smrću, ona protestira, i duhovito, bespoštedno priča u simbolima, o dobru i zlu. Posebno upečatljiva postaje njihova boja – jarkocrvena, kako tijela tako i postamenta, koja u sebi nosi niz simboličkih značenja, konotacija, prevazilazeći onu prvobitnu interpretaciju skulpture kao jezika plama. To je boja otpora, života, prolivene krvi usljed brojnih masakra počinjenih u njemu, ljubavi i čežnje prema njemu, energična, puna snage i duha kakvo je Sarajevo pružalo tokom agresije.

Drugo djelo, pod nazivom “Kentauromahija” (danas smješteno na Ilidži) – koje također predstavlja spomen građanskog otpora nastalog za vrijeme opsade Sarajeva, a koje je načinjeno od otpadnog materijala pronađenog na sarajevskom tramvajskom depou – potpuno je zanemareno. Strasni i temperamentni ritam kompozicije u pokretu čine dva mitološka bića koja, u borbi za opstanak, energično nasrću jedno na drugo. Skulptura s dramatičnim sadržajem ukazuje na munjevito izvučene konture pune živahnosti i mahovitosti, što zbog vrste upotrijebljenog materijala, što zbog načina modeliranja, koje dodatno ističe mišiće i mase u prostoru. Ova egzotična stvorenja – kentauri pokazuju umjetnikovu duboku privrženost klasičnoj kompoziciji, prilaznje mitologiji, pokazujući istovremeno silnu emocionalnu reakciju na ratno razaranje, vječito preplitanje problema, života, bola, opstanaka i smrti. Za renesansne humaniste kentauri su oličavali čovjekovu nižu, djelimično životinjsku narav, a često prikazivana tema bitke Lapita i kentaura simbolizirala je pobjedu civilizacije nad barbarstvom. Kentauromahija, odnosno borba s kentaurima, vrlo je česta tema u monumentalnoj, ali i marginalnoj umjetnosti stare Grčke, renesanse i baroka. Likovnom umjetnošću tih pravaca gospodare tri mitološka motiva – kentauromahija, gigantomahija i amazonomahija – kojima se ustvari simbolično opisuju nedavne borbe između Grka i Perzijanaca, a istovremeno i borba između sila svjetlosti i sila mraka, između

civiliziranog i barbarskog svijeta, između onoga što je racionalno i onoga što je iracionalno u ljudskom biću i historiji.³¹

Ništa bolje nije prošao ni spomenik “Ikar”, podignut međunarodnoj zajednici, u ime zahvalnih građana Sarajeva, djelo Nebojše Šerića Šobe i Brace Dimitrijevića, postavljeno na mermernom postolju ispred Historijskog muzeja BiH 2007. godine.³² Spomenik predstavlja gigantska konzerva ikara, glavni i gotovo jedino dostupni izvor hrane u opkoljenom gradu. Izabrani predmet biva uzdignut do vrijednosti umjetničkog djela, nudeći time jedan efektan, originalan i jedinstven izraz revolta, koji uporište nalazi u sada već prošlim umjetničkim pokretima pop arta, remek-djelima kakvo je Worholova Campbellova limenka supe.³³ Trivijalan sam po sebi, on ukazuje na surovu, голу i realnu sliku samoga sebe, iskazujući satirično opažanje umjetnika, provokativan izraz upućen na sramotu međunarodne zajednice. Pokušaj da se na svijet i društvenu situaciju reagira umjetničkim sredstvima. Ipak, tok subjektivne interpretacije nemoguće je predvidjeti, još manje sramotnu reakciju i uvredu velikog broja građana Sarajeva, što će reći da smo djela poput “Merde d’Artiste” (Piero Manzoni) spremni dočekati s ushićenjem i sveopćim oduševljenjem, dok ona koja zaista zavređuju svaku pohvalu doživljavamo kao ponižavajuća i uvređujuća.³⁴ Prema tome, željeni efekt je savršeno postignut, ali, nažalost, ne kod onih kojima je bio upućen. Krajnji oblik vandalizma se, na svu sreću, zaustavio samo na grafitima, što ne bismo mogli reći za druge primjere, kakav je, recimo, tijelo helikoptera kojim je tokom minulog rata dostavljana hrana tadašnjim enklavama u okruženju, poput Srebrenice i Goražda, a koje je postavljeno ispred Historijskog muzeja BiH, poklonu Vojske FBiH. Dan kada bi trebao biti zaštićen postavljanjem ograde neće dočekati.

31 James Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1998, 154.

32 E. Nurikić, “Znamo šta moramo da progutamo”, *Dani*, 13. 4. 2007, 63; T. L., “Vijest o Šobinom ‘Ikaru’ prenio i Reuters”, *Dnevni avaz*, 11. 4. 2007, 6.

33 Lucy R. Lippard, *Pop art*, Thames and Hudson, London, 1964, 79-82.

34 Isto, 93.

Spomenik Međunarodnoj zajednici – "Ikar"

Skulptura Mustafe Skopljaka

Skulptura kamenog bloka (vrsta maljak) Mustafe Skopljaka, ispred Avaz business centra, postavljena 2005. godine, predstavlja dvadeset tona tešku uglučanu jajoliku masu, dugu 6,5, visoku 1,6 i široku 1,4 metra,³⁵ suženu pri krajevima, pomalo izolovanu i univerzalnu, koju obilježava potpuna čistoća oblika, pokušaj da se tema zgusne i pojednostavi. Brancusijevsko apsolutno jedinstvo forme koje poistovjećuje stvar s prostorom, a ne samo sa značenjem, našlo je svoj izraz u Skopljakovom djelu. Forma koja je jedna i nepromjenjiva podrazumijeva sve moguće varijacije. Simbolična, jer istovremeno definira pojedinačnu i univerzalnu stvar. To je skulptura koja je oslobođena granica predmetnosti, a plastičan geometrijski element shvaćen je kao obrazac ili primarna struktura. Skulptura rađena u radionici "Šišković" u Danilovgradu time pokazuje pravi izazov u opusu savremenih skulpturalnih djela javnog sadržaja.

Skulptura bosanskohercegovačkog brdskog konja, postavljena ispred zgrade Veterinarskog fakulteta u Sarajevu 2005. godine, povodom obilježavanja 55 godina postojanja i uspješnog rada Veterinarskog fakulteta Sarajevo, produkt timskog rada Merima Tabakovića, Faruka Čaklovice i Mileta Kasapovića³⁶ reflektira tipsko rješenje, lišeno umjetničko-estetske vrijednosti. Konj je glavom okrenut prema istoku, u dosta smirenoj, elegantnoj pozi; laganim galopom kao da prelazi zadani brdoviti

35 A. L., "Djelo priznatog bh. umjetnika Mustafe Skopljaka ispred zgrade", *Dnevni avaz*, 13. 6. 2005, 17.

36 I. Trepalovac, "Značajan jubilej Veterinarskog fakulteta – Obilježeno 55 godina rada", *Oslobođenje*, 26. 5. 2005, 18.

vještački nasip. Podignuta kopita su tek neznatno uzdignuta na kamenom optočenoj zemlji, čime skulptura biva eksponirana poput vrtnog cvijeta, postavljena u simboličko parče svog prirodnog ambijenta, što ga ova brdovita struktura evocira. Iako nema značajnijih umjetničkih vrijednosti, dopadljiv je njen spomenički i dijelom historijski značaj.

Skulptura konja

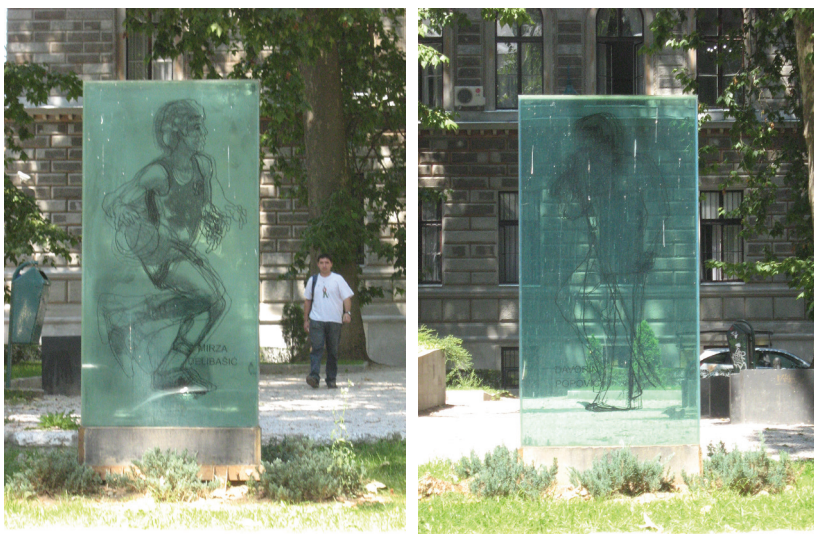
Skulptura "Tjeskoba"

Javnu skulpturu postavljenu u uređenom parkovskom prostoru u Radićevoj ulici – a u sklopu Umjetničke galerije i cafea Boris Smoje, privatne galerije mladog bosanskohercegovačkog kipara Admira Halilovića – pod nazivom “Tjeskoba” čine dva ista, ali fizički potpuno odvojena dijela. Manji je pomaknut ustranu, dok je veći smješten na središnjoj površini parka. Oba dijela imaju oblik pravougaonih, otvorenih, kutija, unutar kojih je pohranjen sadržaj nedefiniranog porijekla, oblika i značenja. Ipak, sam naziv djela – “Tjeskoba” govori dovoljno; možemo naslutiti o kakvom je sadržaju riječ unutar njih – željeznih šipki, koje se doimaju kao svojevrsan oblik kaveza u kojem su zaključani svi ljudski strahovi, tjeskobe, sile, slike nepoznatog, zla i prokletstva. Skulptura je nastala 2004. godine, kao produkt diplomskog rada mladog kipara u klasi prof. Mustafe Skopljaka i ne posjeduje impresivan umjetničko-estetski značaj, ali bi se u kontekstu ambijentalno urbanističkog uređenja, organizacije ljepšeg okoliša te postojanja i otvaranja same galerije kao primjer moglo ocijeniti pozitivno i pohvalno.

Spomen-obilježje košarkašu Mirzi Delibašiću i lideru grupe “Indexi” Davorinu Popoviću, autora Mensuda Keče, postavljeno je 2005. godine u parku kod centra FIS u vidu bisti, iza kojih je izgrađena fontana obogaćena parkovskim mobilijarom.³⁷ Ovo spomen-obilježje sačinjeno je od nekoliko međusobno spojenih staklenih stijena, od kojih svaka ima drugačije ponuđeno rješenje crteža, što simultanim spojem odaje utisak pokreta figura. Takva ideja postaje posebno efektan na primjeru lika Mirze Delibašića, čiji je obris prikazan odjeven u reprezentacijski dres, u pokretu, zahvaljujući čemu imamo utisak da izravno pratimo neku od njegovih utakmica, tim prije što u svojoj ruci drži košarkašku loptu. U donjem desnom uglu ispisano je puno ime i prezime velikana, kao i na primjeru Davorina Popovića. Na istom principu riješen je i lik Davorina, prikazan sa simbolom svoga ugleda i slave – mikrofonom, u stavu blagog iskoraka, iz profila, za razliku od Mirze, koji je prikazan u poluprofilu, gotovo tročetvrtinskom portretu. Obje biste postavljene su na kameno postolje. Iako cjelina nije ocijenjena kao značajno i estetski vrijedno ostvarenje, nudi interesantan spoj: eksperiment dvaju medija umjetnosti – tradicionalnog crteža, žustrog i hirovitog, i stakla, koji je

37 Muhamed Bikić, “Kindže i pjevač opet kraj FIS-a”, *Ljiljan*, 14. 5. 2004, 66-67; Š. Ibrić: “Vječno sjećanje na Kindžeta i Pimpeka”, *Nezavisne novine*, 9. 12. 2004, 27.

u ovom obliku iščitavan kao reprezent savremenog, modernizma i u kontekstu prvog medija novog. Prostoru s izloženim spomen-obilježjima pristupa se prilaznom rampom popločanom granitnim pločama u alternaciji sivo-crne boje, koja, opet, čini jedinstvo s fontanom postavljenom u središte ambijentalne cjeline.

Spomen-obilježje Mirzi Delibašiću i Davorinu Popoviću

Na betonskom postamentu oblika presječne piramide postavljenom u dvorištu ispred Učiteljske škole nalazi se spomenik s dvije stojeće figure učenika i učenice koja ispred sebe drži otvorenu knjigu. H. Lojo, profesor likovne kulture i akademski slikar, izradio je skulpturu koja je svečano postavljena 2002. godine, kao simbol mladosti, ljubavi i znanja.³⁸ Spomenička grupa nema značajnijih umjetničkih vrijednosti, tim prije što ostaje vjerna tradiciji i akademizmu, bez osebujne deskripcije.

38 Skupština Kantona Sarajevo donosi Rješenje o podizanju spomen-obilježja – skulpture u dvorištu Učiteljske škole, ul. Obala Kulina bana br. 3. Broj: 01-41-9079/02, od 25. aprila 2002; “Službene novine Kantona Sarajevo”, br. 10, od 2. maja 2002, 504.

Učenik i učenica

Krug života

U znak sjećanja na 324 poginula radnika JP Elektroprivreda BiH, kao i u znak sjećanja na opsadu Sarajeva i svih drugih gradova: Goražda, Bihaća, Maglaja, Tešnja, Srebrenice, postavljeno je spomen-obilježje “Krug života”, djelo Sabine Karić, tada studentice ALU. Svojim jednostavnim simbolima, reduciranim na svega dva elementa: postament od jablaničkog granita s natpisom i krug napravljen od legure željeza (vrste pokrom) iz Padove, “Krug života” simbolično predstavlja obruč oko grada, nasilje i zlo. “Krug života” interpolirana je stilizirana figura čovjeka, koja simbolizira borbe u sprečavanju da se zatvori obruč oko grada. Na granitnom postolju uklesani su stihovi pjesnikinje Semke Torlak: *Podižem gordo svjetlost (iz jeka iskonske) Sarajevu više od ljubavi (u ime mrtvih i živih) sjećaj se!*³⁹

Neka od zanimljivih i reprezentativnih ostvarenja javnih skulptura u Sarajevu su i djela domaćih akademskih kipara koja su poklonjena gradu prije rata 1992–1995. godine, a koja su se očuvala do danas. Iako ne bi trebala biti predmet rada, što i sam naslov govori, imajući u vidu da skulpture i danas egzistiraju u prostoru te da predstavljaju dio savremenog naslijeđa, nalazim ih vrijednim spomena barem u kratkim crtama, tim prije što su, statistički posmatrano, na području Sarajeva, ali i cijele BiH najbrojnija upravo djela kipara Frane Kršinića, Ljupka Antunovića, Marijana Kockovića, Sretena Stojanovića i Ante Kostovića.

39 H. K., “Spomen-obilježje braniocima grada”, *Dnevni avaz*, 26. 11. 1998, 20; Z. K., “Otkriveno spomen-obilježje”, *Oslobođenje*, 26. 11. 1998, 14.

S lijeve strane stepeništa koje vodi do Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu smještena je bronzana skulptura pod nazivom “Djevojka sa knjigom”, djelo akademskog kipara Ante Kostovića, na postamentu od kamena i betona. Bosačica djevojka, odjevena u dugu haljinu, sjedi oslonjena lijevom rukom na postament, dok u desnoj pridrži knjigu položenu na koljenima. Lice joj je mlado, oblo i sneno dok čita. Klupa na kojoj sjedi ima oblik stepenice. Djelo pripada poetskom realizmu umjetničkog kruga Frane Kršinića. Pretpostavlja se da je izrađena oko 1946. godine, sa signaturom kipara pri dnu postamenta.

Djevojka sa knjigom

Iščekivanje

Nadalje, na prilaznom dijelu platoa ispred KSC Skenderija, kod stepeništa koje vodi u Collegium Artisticum, s lijeve, bočne strane, postavljena je bronzana skulptura “Figura na stolici” autora Alije Kučukalića, akademskog kipara, izrađena 1973. godine. Pokazuje sjedeću žensku figuru na stolici, raširenih ruku, postavljenu na četvrtastu betonsku ploču koja počiva na niskom pregradnom zidu s oplatom od keramičkih elemenata terakota boje. Alija Kučukalić predstavlja generaciju najistaknutijih bosanskohercegovačkih kipara, a njegova “Figura na stolici” antologijsko je djelo savremene likovne umjetnosti. Riječ je o skulptoru koji je obilježio kraj šeste i početak sedme decenije kada je riječ o modernom bosanskohercegovačkom kiparstvu koji se sada ponovo vraća figuri koja postaje više predmetna negoli asocijativna, premda se na ovom primjeru ne bi mogla zanemariti nijedna karakteristika. Skulptura je rađena u stilizaciji konstruktivizma i tzv. vitalne slike ljudske

figure (nova figuracija).⁴⁰ Vitalnost i snaga izraza naglašeni su određenim stavom žene, široko raširenih ruku dok sjedi i prima u svoje naručje željno očekivanog čovjeka.

U historiji moderne umjetnosti ova skulptura označava bitnu prekretnicu spram trendovske, i svim svojim oblikovnim karakteristikama upućuje na eminentnog velikog stvaraoca. Naglasak je dao samom pokretu, njegovoj izrazitoj dinamici i snažnim oblikovanjem tijela, poprsja i glave. Karakter nije iscrtan portretiranjem niti anatomijom lika, nego reduciranošću svega što je oblikovno suvišno te akcentiranjem najznačajnijih partija tijela. Oblik stolice bez naslonjača i bez rukohvata, bez prednjih nogu, umjesto kojih su postavljene ove ženske, objašnjava određenu antropomorfnu karakteristiku u kompoziciji "Figura na stolici" – stolicu s prirodnim oblicima ženskih nogu.

Tu je i već spomenuta skulptura "Stablo ljubavi" Ljupka Antunovića, koja simbolizira ljubav kroz zagrljaj muškarca i žene. Njihova tijela su spojena u krajnje reduciranim, zaobljenim oblicima, kojim imitiraju stablo, i putem metaforičnosti ove teme ljubavi asociraju na ljudski rod u ljubavi i zagrljaju. Oko figure u kamenu usađenom u zemlju nalazi se okrugli prostor kao rondo, tzv. rundela za sadnju cvijeća. Nešto šire su postavljene i klupe za odmor. Tokom rata skulptura je oštećena na površini kamena, gdje se javljaju manja udubljenja prouzrokovana udarom metaka i gelera, a potom je i zapaljena. Sadašnje stanje očuvanosti je dobro, s obzirom na to da je okolni prostor uređen i da se kontinuirano održava.

Nekadašnji dječiji park "Boško Buha" dio je kompleksa bivšeg Doma pionira, na kojem je postavljeno 14 skulpturalnih cjelina Ljupka Antunovića, raštrkanih po zelenoj površini poput nekropole stećaka. Za sve njih bi se s pravom mogla konstatirati univerzalna, zajednička ideja od koje je umjetnik pošao: da i svojim rasporedom unutar parka plastičnom obradom evocira sjećanje na srednjovjekovno blago stećaka. Osim stilske, neupitna je i njihova kulturno-historijska vrijednost, posmatrana u kontekstu urbanističko-arhitektonskih osobina parkovskih površina. Pojedinačne skulpturalne cjeline samo su djelimično očuvane, neke su čak i polupane, pomjerene sa svojih prvobitnih postamenata, u tolikoj su mjeri oštećene da se gotovo i ne razaznaje o čemu, odnosno

40 Herbert Read, *Istorija moderne skulpture*, Beograd, Jugoslavija Beograd, 1966, 163.

o kojem se prikazu radi. Najbolje je očuvan portret male partizanke, lociran u prednjem dijelu parkovske površine, dok su dvije skulpture, majka s djetetom u naručju i mala beba, potpuno deformirane i pomaknute s postamenata.

Dječiji park “Boško Buha”

Jedno od rijetkih spomen-obilježja koje zaslužuje biti istaknuto i valorizirano je i bronzana skulptura Josipa Broza Tita, postavljena u uređenom parkovskom prostoru kasarne “Maršal Tito”. Djelo je jednog od najpoznatijih kipara našeg doba Augusta Augustinčića. J. B. Tito prikazan kao komandir, u svoj vojničkoj snazi i poletu, odvažnosti, svečanoj odmjerenosti, imao je za cilj zračiti neustrašivošću i nepokolebljivošću u vezi sa svojim nakanama i idealima. Predstavljen u trenu raskoraka, vojničkog marširanja, zamišljena i oborena pogleda, u odori, s raskopčanim kaputom, upućuje na utjecaj klasične spomeničke skulpture širom svijeta, čiji je cilj glorifikacija velikana – vođa nacija.⁴¹ Skulptura je doživjela nebrojen broj replika, kopija u manjim i većim dimenzijama te različitim materijalima.

Primjere slobodnih prostornih kompozicija uglavnom srećemo na samo nekoliko primjera gradskih površina. U tom smislu jedna od zanimljivijih je i kompozicija smještena između ulica Zmaja od Bosne, Vrbanja, Mustajbega Fadilpašića i Koste Hermana. Riječ je o djelu renomiranog hrvatskog akademskog kipara Dušana Džamonje na platou ispred zgrade Skupštine BiH. Platou se može pristupiti s dvije strane, i

41 Isto, 175-176.

to preko prilaznog stepeništa postavljenog s bočne i prednje, čeone strane. Unutar platoa napravljene su i dvije fontane. Danas je, nakon obnove zgrade i platoa, cjelokupnom prostoru vraćen prvobitni sjaj, a upotreba svjetlosnih efekata još jednom je pokazala u kakvom intimnom sazvučju ostvaruju besprijekoran tonalitet.

Spomen-obilježje istaknutom revolucionaru organizacionom sekretaru CK KPJ Đuri Đakoviću, riješeno kao spoj spomen-obilježja i skulptorsko-arhitektonskog ansambla, svojim ambijentalnim karakteristikama posjeduje izvjesni potencijal pridavanja mu epiteta trga, iako stepen frekventnosti i ispunjenosti prostora ne dostiže potrebni, zadovoljavajući nivo da bi se spomenuti prostor mogao tretirati kao prostor trga. Spomen-obilježje Đuri Đakoviću posmatrano u kontekstu ambijentalno-arhitektonskih vrijednosti prostora Skenderije pokazuje zanimljivo urbanističko i arhitektonsko rješenje arhitekture XX stoljeća, tim prije što je prostor zamišljen kao središte i sastajalište, s prostorima za odmor, okrepljivanje uz hlad drveća i grmova, a sve to u centralnoj zoni grada. Spomenik je svečano otvoren 1973. godine, i dio je ansambla autora arhitekta Kirdžića i skulptora Denkovića. Skulptura rađena u prilepskom mermeru kao i ploča u podnožju spomenika na kojoj je uklesan tekst pokazuju zanimljivo rješenje, ideju cirkularnog prostora ostvarenog pomoću najjednostavnijeg i savršenog geometrijskog tijela – kruga, čiji se obrisi karakterističnim rasporedom, dizajnom popločanja iščitavaju duž cijelog središnjeg dijela, ali i na svim ostalim prostorima, onima za odmor i smještaj fontana. Skulpturalno rješenje Đurinog lika potcrtava očigledan utjecaj kubističke umjetnosti, djela Brancusija i općenito apstraktne umjetnosti, naročito skulpture XX stoljeća.⁴²

Motiv fontane kao dekorativnog i umjetnički obrađenog zasebnog elementa ili kao jednog od sastavnih elemenata vješto ukomponiranog u svoje okruženje poznat je i korišten u arhitekturi tokom historije. Fontana je posebno karakteristična kao motiv u pojedinim tradicionalnim stilovima uređenja eksterijera u Evropi, ali je nalazimo i u tradicionalnoj arhitekturi kod drugih naroda i kultura, van Evrope. Za evropsku arhitektonsku tradiciju i pojedine stilove uređenja prostora na otvorenom

42 Nedžad Kurto, Aleksandar Levi, "Arhitektonski vodič", *ČIP*, Sarajevo, Arhitektonski vodič Sarajevo, dodatak Čovjeku i prostoru, 1985, br. 5, 386; Ivan Štraus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1945–1995*, Grafičko-izdavačka kuća d.d. OKO, Sarajevo, 1998, 112–113.

(trgovi, parkovi ili veće zelene površine oko značajnih građevina, vrtovi ili parkovi u sklopu imanja i oko stambenih objekata predstavnika imućnih i bogatih slojeva građanstva u određenim historijskim periodima), karakteristične su forme umjetnički obrađenih fontana s vrhunskim estetskim vrijednostima. Ljepota i elegancija detalja, harmonija i sklad proporcija, osobenost stila i uređenja, atmosfera i ugođaj ambijenta, samo su neki epiteti koji mogu impresionirati putnika namjernika ili posmatrača kada stupi u određenu arhitektonsku cjelinu ili sklop na otvorenom ili u zatvorenom prostoru. Ne treba posebno naglašavati da pojedini arhitektonsko-građevinski elementi ili motivi posebno, zbog svojih osobenih karakteristika, doprinose ljepoti i ukupnom povećanju efekata estetskih vrijednosti u sklopu određenog prostora. Pažljivo odabrani, pravilno projektirani i zanatski dobro ugrađeni ili izgrađeni pojedinačni arhitektonsko-građevinski motivi mogu jednostavne i ne naročito arhitektonski usklađene prostore transformirati u sasvim prihvatljiv prostorni okvir, a prostorima koji predstavljaju arhitektonski usklađene cjeline dati širu i dublju dimenziju. Time je fontana jedan od takvih arhitektonsko-građevinskih motiva koji ima sposobnost da transformira i podigne ukupnu atmosferu i ugođaj u određenom prostoru, te da je stavi na viši nivo.

Tradicija bosanskohercegovačkih fontana oduvijek je bila vrlo siromašna i, ukoliko izuzmemo nekoliko oskudnih primjera, gotovo da možemo konstatirati ozbiljan pad njihovog porasta, kao i gubljenje postojećih. Naše kulturno-historijsko naslijeđe baštinilo je veliki broj česama i šadrvana, čiju tradiciju, uslovno rečeno, nastavlja fontana.⁴³ Evidentirane fontane na području Kantona Sarajevo su: fontane iz austrougarskog perioda, uključujući i one koje su smještene u prostor atrija (ukrasna fontana palate Isaka i Arona Musafije, djelo Josipa Pospišića, fontana "Meduza" u atriju Salomove palate, djelo Rudolfa Tönniesa, fontana ispred vile Augusta Brauna, fontana unutar botaničkog vrta Zemaljskog muzeja BiH, u bolničkom kompleksu KCUS u Sarajevu, pred zgradom Konak itd.), kao i one koje se javljaju u sklopu gradskih parkova. Njih čine tri fontane na Ilidži, u neposrednoj blizini hotela "Austria"

43 Snježana Mutapčić, "Sarajevske fontane", *Republika – nezavisni mjesečni magazin Sarajevo*, br. 5, juli/august 1995, 5-7.

i “Hercegovina”, fontana u zaleđu Hipotekarne banke⁴⁴ (“Kupačica”, Vladimir Zagrodnjikov), fontana ispred Željezničke stanice (Marijan Kocković, “Djevojka sa lirom” (Marijan Kocković, Društveni dom Hrasnica), “Kupačica” (gradski park u Vogošći), fontana “Stablo” (Vogošća), “Cik zore” (Jovan Nježić, zamišljena kao dio kompleksa fontane, Mojmilo), fontana ukomponirana u kompleksno prostorno rješenje (park ispred Skupštine grada Sarajeva), fontana ukomponirana u spomen-obilježje Đure Đakovića (Skenderija), u sklopu granitnog platoa uz zgradu Izvršnog vijeća (Dušan Džamonja), uz hotel Holiday i UNIS-ove nebodere (Ivan Štraus) itd.⁴⁵ Danas je, nažalost, veliki broj njih devastiran, pretvoren u smetlišta, lišen svoje funkcije. Tek nekoliko primjera služi više kao podsjetnik da su egzistirale na ovom području te da je tek jedan dio prijeratnih fontana i dalje zadržao svoju svrhu. Ovim se, naravno, otvara mogućnost, ali i dužnost uspostave novih te nužne restauracije postojećih.

Spomen-fontana Hakiji Turajliću

Spomen-obilježje ubijenoj djeci Sarajeva

44 Grupa autora, *Projekat restauracije Hipotekarne banke 2000*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.

45 Ivan Štraus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1945–1995*, Grafičko-izdavačka kuća d.d. OKO, Sarajevo, 1998, 15; S. Mutapčić, “Evidentiranje javnih skulptura i fontana na užem gradskom području”, u: *Katalog obnove kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo 1996–2000*, Sarajevo, Ministarstvo kulture i sporta KS, 2001, 36.

Spomen-fontana, djelo arhitekata Mirne i Esada Ćesovića, podignuta je u znak sjećanja na Hakiju Turajlića, utemeljitelja Energoinvesta i nekadašnjeg potpredsjednika Vlade BiH, ubijenog 1993. godine nadomak sarajevskog aerodroma. Fontana izvedena od bijelog italijanskog carara kamena simbolizira život koji se nastavlja i teče dalje, a treba da stalno podsjeća na ugledne i zaslužne ličnosti BiH, kao što je bio Hakija Turajlić.⁴⁶ Riječ je o povećem monolitnom kamenom bloku pravougaonih osnova, rustično obrađene strukture, grubih prijelaza, s naznačenim horizontalnim presjecima koji na pojedinim mjestima izbijaju iz kamene površine, poput istaka, tvoreći tako jednu kaskadnu, stepeničastu ravan niz čije se oštre uglove slijeva mlaz vode što cirkulira od vrha do dna u cik-cak smjerovima. Četiri horizontalno položene pravougaone ploče što iskaču iz monolita postavljene su na način da tvore dinamičan stepeničast plan, od kojih je ona na samom dnu okrenuta više nadesno, sljedeća nalijevo, treća ponovo nadesno i četvrta, završna, nalijevo. Kamena gromada postavljena je u samo središte fontane, bazena ispunjenog vodom što nježno cirkulira u zadanom prostoru. Spomen-fontani pristupa se s dvije strane. Jedan pristup postavljen je s prednje, a drugi sa stražnje strane. Čeona strana ima stepenišni prilaz s glavne ceste, a stražnji je namijenjen onima koji dolaze iz pravca objekta Energoinvesta. Ovaj stražnji prilaz popločan je obrađenim kamenim pločama. Spomen-fontana sadrži specifične umjetničko-estetske kvalitete, najprije vezane za samu monolitnu gromadu, koja zrači snažnim i moćnim dinamizmom, energijom i pokretom, svim onim osobinama kakve jesu i trebaju obilježavati preduzeće čiji je rukovodilac i glavni čovjek zadužen za njen najznačajniji uspjeh na svjetskom tržištu. Javni spomenik – memorijalno obilježje podignut je 1998. godine.

Spomen obilježje – fontana ubijenoj djeci Sarajeva jasno korespondira s duhom vremena u kojem je nastalo. Vizija i senzibilitet umjetnika Mensuda Keče postaje prepoznatljiva forma izražaja jer takvu vrstu rada u staklu i sa staklom možemo pratiti i na drugim njegovim realizacijama (spomen-obilježje Davorinu Popoviću i Mirzi Delibašiću). Dva oštra ledena brijega, nekada dio jedne cjeline, predstavljena su kao dijelovi naprasno razdvojeni i otrgnuti iz jedinstva cjeline. Ljubav, život, jedinstvo,

46 A. H., "U znak sjećanja na Hakiju Turajlića", *Oslobođenje*, 10. 7. 1998, 34; Snježana Mutapčić, "Sarajevske fontane", 8.

neraskidivost – sve to definira svetost predstavljenog odnosa majke i djeteta. Prstenasti obruč od bakra na kojem su otisnute šake i stopala djece Sarajeva zapravo je jedan od zanimljivijih umjetničko-estetskih dosjetki umjetnika iz ovoga opusa inspiriranog obilnom upotrebom stakla. Osim toga, krug je simbol apsolutnog kretanja, ukidajući i vrijeme i prostor, postajući simbol generativne moći, čime se unosi jedna nova dimenzija – poruka značenja spomenika poginuloj djeci Sarajeva.

Naslijeđe koje baštinitimo kada je riječ o fontanama koje su podignute prije rata 1992–1995, a koje su se očuvale do danas nije toliko brojno u odnosu na skulpture. Stoga će u radu biti spomenut samo jedan dio njih, naravno najreprezentativnijih i u oblikovnom rješenju najuspješnijih.

Skulptura pod nazivom “Cik zore” smještena je ispred ulaza stepenišnog prilaza vrtića “Dječiji grad” na Mojmilu, na popločanom tlu. Prvobitno se skulptura nalazila ispred “Doma štampe” u vrijeme ZOI ‘84 (trebala je biti dio fontane, ali je postavljena u funkciji javne skulpture). Autor skulpture je prof. Jovan Nježić, slikar i vajar porijeklom iz Šiba, koji je svoju skulpturu poklonio Sarajevu 1984. godine.⁴⁷ Autor je poznat po svom mitološko-alegoričnom repertoaru, bilo da je u pitanju slikarstvo ili kiparstvo. Fantastična bića, putene žene, personifikacije vještina, davno zaboravljene darvinovske vrste prijelaznih oblika života, bajkoviti i pomalo nestvarni svijet Jovana Nježića predstavlja skriveno, u sebe zatvoreno carstvo i svijet kakav nas opija svojom tajnovitošću i čarobnim doživljajem nepoznatog i neshvatljivog.

U zaleđu Hipotekarne banke je hortikulturalno uređena zelena površina s fontanom u čijem središtu, na kamenom postamentu, kleči bronzana skulptura, koja prikazuje mladu djevojku – kupačicu, postavljenu na visokom stupu poput kakvog svjetionika. Izražajnost skulpture “Kupačica” bazira se na snažno modeliranom tijelu mlade žene, koja personificira neku antičku mitološku ličnost, rađanje Flore, ili neku od slavenskih mitoloških ličnosti, kakve su rusalke, vodene vile. Ovu pretpostavku izvodimo iz objašnjenja antičke mitologije zastupljene na arhitektonskoj plastici Hipotekarne banke, čiji skulpturalni ukrasi nose u sebi mitološku priču ili tematiku. Fontana je napravljena od kamenog postamenta bijele boje, u obliku četvrtastih stupova okrunjenih većim kuglama, na kojem u obliku zatvorene biserne neorenesansne školjke

⁴⁷ DKZZKHPNS, registrator “Pokretno naslijeđe – skulpture”, 2.

kleči ženska figura držeći podignutim rukama bujnu i valovitu kosu. Skulptura je izlivena u bronzi. Lice je dato tipski, šablonski, više kao maska, nestvarno i pomalo bezlično. Na četvrtastom postamentu, s lijeve strane, ugraviran je potpis autora, ćirilicom: VZagorodnjik.⁴⁸

U proljeće 1948. godine u Sarajevu je pokrenuta planski zamišljena izgradnja fontana unutar većih parkovskih zona. Tom prilikom su podignute i najpoznatije fontane u gradu (fontana ispred Željezničke stanice, fontana u Velikom parku, dvije fontane na Ilidži) te samo začete ideje o podizanju sličnih na drugim gradskim površinama.⁴⁹ Kako je danas fontana u Velikom parku pretvorena u spomen-obilježje poginuloj djeći Sarajeva, a fontana na Ilidži doživjela kompletnu preobrazbu, fontana Marijana Kockovića, s daždvenjacima i žabama, ispred Željezničke stanice, predstavlja jedini očuvani autentični primjer fontana podignutih u periodu planske izgradnje grada nakon Drugog svjetskog rata, kada se, prvi put nakon austrougarskog perioda, podrobnije vodi računa o urbanističkom razvoju grada, a fontane postaju obilježje nove zapadnjačke kulture i tradicije, trajno zaživjele na ovim prostorima. U austrougarskom periodu one su uglavnom ostajale skrivene iza dvorišnih atrija. Iz navedenih razloga, kao i umjetničko-estetskih karakteristika, originalnog, vrijednog i jedinstvenog umjetničkog rješenja jednog od najautoritativnijih umjetnika s ovih prostora Marijana Kockovića neophodnost njene restauracije i rekonstrukcije pojedinih, nedostajućih dijelova postaje primarno značajna. Korito fontane (bazen) je kružnog oblika, popločan mermernim pločama u kombinaciji s granitom (osam kontrafora granitno-betonsko popločanje trga ispred Željezničke stanice, u čijem se središtu nalazi fontana). Na poleđini svakog kontrafora apliciran je po jedan daždvenjak s tijelom okrenutim na dolje, dok mu iz usta teče mlaz vode. Svih osam daždvenjaka urađeno je šablonski, hitri i u energičnom pokretu, oni pokazuju zanimljivo skulpturalno rješenje, odajući ruku genijalnog umjetnika velikih oblikovnih mogućnosti. Ovo vodeno carstvo upotpunjeno je pojavom jednakog broja žaba s druge strane ovih kontrafora, okrenutih tijelima i licem ka središtu bazena. Iz njihovih usta također pršti mlaz vode. Osam vodoskoka pozicioniranih na osam kota seže do centralne tačke u bazenu – uzdignutog cvijeta lopoča što izrasta iz debele peteljke

48 Vojtech Zamarovsky, *Junaci antičkih mitova, Leksikon grčke i rimske mitologije*, Zagreb, Školska knjiga Zagreb, 1989, 144.

49 DKZZKHPNS, registrator "Pokretno naslijeđe – skulpture", 1.

noseći rožnate, oštre i bujne laticice. Rub mermernog bazena je izbrazdan, rebrast, dok je sam bazen kružno obavijen plastično naglašenim prstenom, između je prostor s rebrastim šahtovima za sakupljanje viška tečnosti što se prelijeva iz bazena i čeljusti daždevnjaka.

Fontana ispred Željezničke stanice

ZAKLJUČAK

Sagledati sveukupno naslijeđe spomeničke vrijednosti zahtijevalo bi daleko seriozniji angažman, iziskivalo više prostora, otvarajući nebrojeno veliki broj polemika. Stoga je ovdje spomenut samo jedan dio, osvjetljavajući tek neke od njih. Ono što dodatno komplicira status bosanskohercegovačke javne skulpture jeste činjenica da ona treba biti izraz kolektivnog osjećaja, s jedne strane, a s druge strane da njen sadržaj bude dovoljno čitljiv, jasno izbjegavajući nekomunikativnost, nedodirljivost i suvišnu kompliciranost. Time se, međutim, ustupcima svakako ne bliži kraj. Problem je i u samom kolektivu, budući da uspjelo umjetničko djelo ne može i ne smije uvijek biti uslovljeno stalnim vraćanjem na čitljiv sadržaj akademizma, realizma i drugih tekovina XIX i početka XX stoljeća. Takvo što bi nas vodilo u sve veću dekadenciju, ne dozvoljavajući logičan iskorak u novo. Kao poseban segment, evidentan problem je i sadašnje stanje bosanskohercegovačkih fontana, koje zavređuju posebnu pažnju, seriozniji pristup analizi njihovog trenutnog stanja. Ovom je prilikom samo djelimično načet.

LITERATURA I IZVORI

- A. B., “Za i protiv Multikulturalnog čovjeka”, *Oslobođenje*, 26. 9. 1998.
- A. H., “U znak sjećanja na Hakiju Turajlića”, *Oslobođenje*, 10. 7. 1998.
- A. L., “Djelo priznatog bh. umjetnika Mustafe Skopljaka ispred zgrade”, *Dnevni avaz*, 13. 6. 2005.
- Aleksić, L., “Marijan Kocković – skulpture, tapiserije”, *Katalog izložbe, Dubrovnik*, Umjetnička galerija Dubrovnik, 1975.
- Bikić, M., “Kindže i pjevač opet kraj FIS-a”, *Ljiljan*, 14. 5. 2004.
- Cuneen S., “Frederick Franck at 95 - the artist as icon-maker”, *National Catholic reporter*, br. 22, 24. 9. 2004.
- Damjanović, D., “Skulptura”, u: *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1924 – 1945*. Katalog Umjetničke galerije BiH, Sarajevo, Umjetnička galerija BiH, 1985.
- Dizdar, J., “Spomenik papi stigao u BiH”, *Oslobođenje*, 29. 4. 2014.
- Dokumentacija Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, registrator “Pokretno naslijeđe – skulpture”, 1 i 2.
- Dokumentacija Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, registrator “Pokretno naslijeđe – skulpture”, 3.
- Duraković, Ja., “Spomenik ispred zgrade zajedničkih institucija”, *Oslobođenje*, 27. 8. 2011.
- Grupa autora, “Separat zaštite za Regulacioni plan užeg područja Stari Ilijaš”, u: *RP Stari Ilijaš*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, 2001.
- Grupa autora, “1000 godina hrvatske skulpture”, *Katalog izložbe*, Zagreb, Muzejsko-galerijski centar, 1991.
- Grupa autora, “Elaborat kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Trg Oslobođenja – Alija Izetbegović”, u: *RP Trg oslobođenja – Alija Izetbegović*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo, 2007.
- Grupa autora, *Projekat restauracije Hipotekarne banke 2000*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo, 2000.
- H. K., “Spomen-obilježje braniocima grada”, *Dnevni avaz*, 26. 11. 1998.
- Hodara, S., “Pacem in Terris-A Retreat dedicated to peace and art”, *The New York Times*, br. 18, 2. 5. 2011.

- Ibrić, Š., “Vječno sjećanje na Kindžeta i Pimpeka”, *Nezavisne novine*, 9. 12. 2004.
- Hall, J., *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, Zagreb, Školska knjiga, 1998.
- Kurto, N., Levi, A., “Arhitektonski vodič”, *ČIP*, Sarajevo, Arhitektonski vodič Sarajevo, dodatak Čovjeku i prostoru, Sarajevo, br. 5, 1985.
- J. M., “Kulturne institucije – Međunarodni centar za mir”, *Oslobođenje*, 23. 11. 1997.
- Lippard, L., *Pop art*, London, Thames and Hudson, 1964.
- Lutz, H., “Ost-Weg Sternenweg donautropfen im augenblick”, u: 25 Jahre utopie und wirklichkeit wegbericht von Helmut Lutz, Kaysersbeg: Der Präsident der Parlamentarischen versammlung des Europarates, Kaysersbeg, 1996.
- M. Ču., “Ramin krik iz groba”, *Dnevni avaz*, 11. 7. 2015.
- Mažuran-Subotić, V., *Marijan Kocković 1923.-1991.*, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Gliptoteka, 2013.
- Mutapčić, S., “Evidentiranje javnih skulptura i fontana na užem gradskom području”, u: *Katalog obnove kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo 1996–2000*, Sarajevo, Ministarstvo kulture i sporta KS, 2001.
- Mutapčić, S., “Sarajevske fontane”, *Republika – nezavisni mjesečni magazin Sarajevo*, br. 5, juli/august 1995.
- Nurikić, E., “Znamo šta moramo da progutamo”, *Dani*, 13. 4. 2007.
- Read, H. *Istorija moderne skulpture*, Beograd, Jugoslavija, 1966.
- Sekulić, Mr., “Iranski umjetnik i turska art kritičarka”, *Oslobođenje*, 19. 3. 2006.
- Skupština Kantona Sarajevo, Rješenje o podizanju spomen-obilježja – skulpture u dvorištu Učiteljske škole, ul. Obala Kulina bana br. 3. Broj: 01-41-9079/02, od 25. aprila 2002.
- Službene novine Kantona Sarajevo, br. 10, od 2. maja 2002, 504.
- Sorgente K., *Bizhan Bassiri*, Istanbul, Istituto Italiano di Cultura Istanbul, 2004.
- Tihić, S., “Bosna i Hercegovina – slikarstvo i skulptura poslije 1879”, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, knjiga I, Zagreb, 1960.
- S. V., “Slalom sa skijašem – Zašto je skulptura postavljena ispred Muzeja 14. ZOI prebačena na Igman”, *Večernje novine*, br. 8013, 6. juni 1991.

- Šahmanović, E., “Novi spomenik – Ja mislim, ja vidim, ja čujem, ja govorim”, *Oslobođenje*, 8. 4. 2007.
- Šegedin, P., “Frano Kršinić”, *Katalog izložbe Umjetničke galerije Dubrovnik*, Dubrovnik, 16. 7. – 15. 8. 1971.
- Šeper, M., “Skulptura”, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, knjiga IV, Zagreb, 1960.
- Štraus, I., *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1945–1995*, Sarajevo, Grafičko-izdavačka kuća d.d. OKO, 1998.
- Šuljak, T., “Marijan Kocković”, *Katalog izložbe*, Beograd, Dom JNA Beograd, 1973.
- T. L., “Vijest o Šobinom 'Ikaru' prenio i Reuters”, *Dnevni avaz*, 11. 4. 2007.
- Trepalovac, I., “Značajan jubilej Veterinarskog fakulteta – Obilježeno 55 godina rada”, *Oslobođenje*, 26. 5. 2005.
- Zamarovsky, V., *Junaci antičkih mitova, Leksikon grčke i rimske mitologije*, Zagreb, Školska knjiga, 1989.
- Z. K., “Otkriveno spomen-obilježje”, *Oslobođenje*, 26. 11. 1998.
- <https://www.frederickfranck.org/> (pristupljeno 8. 2. 2019)
- <https://www.loc.gov/item/2019690663/> (pristupljeno 13. 4. 2019)
- <http://www.pittsburghartplaces.org/accounts/view/626> (pristupljeno 15. 4. 2019)
- www.a4a.info Amela Sakić, “Skulptura Helmuta Lutza” (pristupljeno 17. 6. 2013)
- <https://www.artsy.net/article/markus-presser-post-vacation-blues> (pristupljeno 8. 9. 2018)
- <https://hellenicssupermarketdesign-blog.tumblr.com/designers> (pristupljeno 12. 9. 2018)
- <https://www.dambrine.com/> (pristupljeno 19. 2. 2019)
- <https://www.dambrine.com/xdinterview8.htm> (pristupljeno 23. 4. 2020)

Summary

CONTEMPORARY POST - WAR BOSNIAN- HERZEGOVINIAN PUBLIC SCULPTURE

To see the overall heritage of monuments' value would require far more serious engagement, more space, and open up an innumerable number of controversies. Therefore, only one part is mentioned here, illuminating only some of them. What further complicates the status of Bosnian-Herzegovinian public sculpture is the fact that it should be an expression of collective feeling, on the one hand, and on the other hand that its content is legible enough, clearly avoiding non-communicativeness, untouchability and unnecessary complexity. However, this is certainly not the end of concessions. The problem is also in the collective itself, since a successful work of art cannot and must not always be conditioned by a constant return to the legible content of academicism, realism and other achievements of the 19th and early 20th century. That would lead us into ever greater decadence, not allowing a logical step into the new. As a separate segment, an obvious problem is the current state of Bosnian-Herzegovinian fountains, which deserve special attention, a more serious approach to the analysis of their current state, which, on this occasion, is only partially started.

